

УДК 911.3

ОСОБЛИВОСТІ ВИСОТНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ "МОЛОДОГО" АКУМУЛЯТИВНОГО ВИСОТНО-ЛАНДШАФТНОГО РІВНЯ НА ТЕРИТОРІЇ ПОДІЛЛЯ

Кирилюк Л., Корінний В.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Розглядаються особливості сучасної висотної диференціації антропогенних ландшафтів "молодого" акумулятивного висотно-ландшафтного рівня на території Поділля. Встановлено, що висотна диференціація будь-якого рівня найбільш чітко проявляється при розгляді висотно-ландшафтних ярусів. Зокрема, на території Поділля в межах "молодого" акумулятивного висотно-ландшафтного рівня виділяється два яруси - нижній та верхній. Нижній ярус презентований складними водно-болотними урочищами водосховищ і ставків та окультуреними луками і пасовищами. На верхньому ярусі переважають польові сільськогосподарські та селитебні ландшафтні комплекси. Інші види антропогенних ландшафтів в цих ярусах зустрічаються значно рідше.

Ключові слова: висотно-ландшафтний рівень, висотно-ландшафтний ярус, урочище, Поділля.

Вступ. Висотна диференціація ландшафтів Поділля та інших регіонів України найбільш чітко проявляється при розгляді висотно-ландшафтних рівнів та ярусів. Разом з тим, ця особливість диференціації ландшафтів практично зовсім не відображена при всіх фізико-географічних районуваннях. Так, у найбільш поширеному й повному "Фізико-географическому районировании Украинской ССР" [5] про висотну диференціацію ландшафтів не згадується зовсім. Крім того, на нашу думку, це районування має один суттєвий недолік: опис різних регіональних і типологічних структур дається з врахуванням натуральних ґрунтів та рослинності, які в багатьох регіонах змінені на 60 - 92 %. Сучасне районування антропогенізованих зон, якими є лісостеп і степ України, обов'язково повинно враховувати особливості й структуру антропогенних ландшафтів окремих регіонів. Проводячи районування з врахуванням лише натуральних ландшафтних комплексів, ми, по суті, розкриваємо регіональну ландшафтну структуру, що існувала кілька століть і навіть тисячоліття тому. Така схема районування є основою й еталоном, до яких по можливості, потрібно наближувати сучасні ландшафти. Водночас без врахування антропогенних змін ландшафтів схема районування буде не завершеною.

Методика роботи. Районування з врахуванням висотної диференціації ландшафтів включає в себе такі регіональні структури: край (провінція), область, район, а в деяких випадках і підрайон. Складовими частинами цього районування є типологічні структури. Вони створюють такий варіативний ряд: висотно-ландшафтні рівні, висотно-ландшафтні яруси, типи місцевостей, типи урочищ і типи фацій.

Регіональні особливості висотної диференціації антропогенних ландшафтів найбільш чітко визначаються природними умовами та структу-

рою ландшафтних комплексів висотно-ландшафтних рівнів і ярусів [2; 4], а також характером їх господарського освоєння. Покажемо це на прикладі "молодого" акумулятивного висотно-ландшафтного рівня Поділля.

Результати досліджень та їх аналіз. Натуральні ландшафти "молодого" акумулятивного висотно-ландшафтного рівня Поділля змінені господарською діяльністю людини на 80 - 85 %, тобто на цій території панують антропогенні ландшафти.

Антропогенні ландшафтні комплекси в межах "молодого" акумулятивного висотно-ландшафтного рівня розповсюджені рівномірно. Нижній ярус представлений складними водно-болотними урочищами водосховищ та ставків. Водосховища поширені в основному в південній частині Поділля, а також поблизу великих міст, селищ та промислових об'єктів. Більшість водосховищ створені в 50-60 роках, а тому наприкінці ХХ ст. для них характерна зріла стадія розвитку. В межах "молодого" висотно-акумулятивного рівня виділяються придністровські і власне подільські водосховища.

Водосховища Придністров'я приурочені до найнижчих відміток у рельєфі (від 50 до 200 м). Усі водосховища мають значну довжину (десятки кілометрів) та глибини. Так, довжина найбільшого на Поділлі Дністровського водосховища сягає 196 км, а його ширина - від 400 до 660 м [3]. Фоновими фаціями тут є плеса. У прибережній частині водосховищ рідко зустрічаються фації рогізно-очеретяних та осокових боліт, лише у верхніх частинах водосховищ, там де вони переходять у русла, площі боліт помітно збільшуються.

Інші характеристики мають водосховища подільського типу. Довжина цих водосховищ рідко перевищує 10 км, а ширина коливається від 1 до 2 - 3 км. Прикладом є Тернопільське, Щедрівське

Хмельницької і Микулинецьке Вінницької областей. Майже всі водосховища подільського типу мілководні: найбільша глибина зрідка перевищує 5 - 6 м. Як наслідок, окрім фацій плес, на них значно поширені фації рогізних, очеретяних, рогізно-очеретяних та осокових боліт. На деяких водосховищах вони займають 25 - 30 % усієї площі.

У нижньому ярусі "молодого" акумулятивного висотно-ландшафтного рівня поширені ставки. Більшість з них - заплавного типу. Ставки мають незначні глибини (зрідка до 3 - 4 м) і площі від 50 до 100 га. Характерною ознакою ставків заплавного типу є їх швидке замулення та заростання. Якщо вони не використовуються під інтенсивне риборозведення, то уже через 7 - 10 років перетворюються в низинні болота. Фоновими фаціями на таких ставках є рогізно-очеретяні та осокові болота, зрідка зустрічаються чисті плеса. На ставках інтенсивного використання плеса займають до 70-75 % площі. Для них також характерні рогізно-очеретяні болота, які займають приблизно 20-25 % акваторій. Перехідні фації представлені осоковими та айрними болотами. Серед іншої рослинності перехідних боліт розповсюджені різні види верб, зрідка вільха чорна, осика, а серед трав'янистої рослинності - осока струнка та ірис болотний [1].

Різноманітний тваринний світ ставків. Серед риб розводять в основному коропа, карася, товстолобика. Досить часто зустрічається щука, окунь, білий амур, плітка, в'юн. Великим різноманіттям відзначається світ птахів. Тут гніздуються лебеді, дикі качки та гуси, водяний бугай, різні види чайок, куликів, очеретянки. Плесові та болотні фації - улюблене місце полювання чаплі сірої, лелек білого і чорного. Серед інших тварин поширені болотна черепаха, бобрі та ондатри, які з кожними роком розширюють свої ареали.

Річища, які незайняті ставками та водосховищами, здебільшого представлені меліоративними каналами, що мають прямолінійні форми. Це характерно не лише для малих річок Поділля, але і для великих. Як приклад наведемо річище Південного Бугу, що на відрізу від витоків до смт. Летичів, представлено фактично каналом. Однак тому, що планові очищення цих каналів не проводяться, русла річок поступово набувають характерних для них ознак: русло каналу замулюються, схили стають пологішими, в багатьох місцях відновлюється меандрування, формуються навіть невеликі острови, протоки. Відновлюється й рослинний світ. Схили каналів задерновуються і заростають деревами та чагарниками. З деревної рослинності тут поселяються різні види верб та вільха, зустрічаються осика, тополя біла [1].

Заплави суттєво змінені людиною. Серед антропогенних ландшафтних комплексів заплав переважають окультурені пасовища. Після меліорації в більшості випадків заплави були глибоко переорані (до 50 см) і засіяні культурними травами, серед яких домінували райграс та їжа збірна. Такі сінокоси вимагали щорічного внесення мінеральних добрив та систематичного підсіву трав, що збільшували фінансові витрати господарств. Поступово від таких заходів відмовились, і заплавні луки почали розвиватися за природно-натуральними закономірностями. Частина з них використовують під сінокоси, інші ж перетворені в пасовища для громадської худоби. Домінуючими рослинами сінокосів є костриця лучна, тонконіг лучний, перстач прямостоячий та повзучий, різні види осок, гравілат річковий та міській. У пониженнях часто зустрічаються фації очеретяних та рогізно-айрних боліт [5].

Крім названих, у нижньому ярусі "молодого" акумулятивного висотно-ландшафтного рівня, поширені й інші антропогенні комплекси: городи, дачні ділянки, сади, інколи спортивні комплекси.

У межах селитебних ландшафтів заплави використовуються під культурні сінокоси, а також частково під городи. Урочища приватних культурних сінокосів відзначаються значною продуктивністю, адже на них щорічно відбувається підсів вівсяниці, райграсу, люцерни, конюшини і внесення мінеральних і органічних добрив. Через певні проміжки часу (як правило, один раз на 10 - 15 років) проводиться переорювання.

Наприкінці 80-х - на початку 90-х років ХХ ст. у заплавах активно почали формуватися нові антропогенні ландшафтні комплекси - дачна забудова. Характерною їх рисою є невеликі розміри ділянок, на яких розташовуються житлові будинки, сади та городи. Особливо великого розповсюдження такі ділянки набули поблизу великих міст Поділля - Вінниці, Хмельницького, Тернополя, Шепетівки, Хмільника.

У межах верхнього ярусу "молодого" акумулятивного висотно-ландшафтного рівня збереглися лише невеликі ділянки натуральних лісів надзаплавно-терасового типу, зокрема, на півночі Поділля та на Середньому Побужжі ("Подільське Полісся") [3]. Решта території активно використовується людиною.

Польові сільськогосподарські ландшафти, що приурочені до надзаплавних терас, характеризуються щорічним розорюванням, внесенням органічних та мінеральних добрив для підтримання родючості ґрунтів. Тут формуються специфічні рослинні угруповання. Серед культурних рослин переважають посіви пшениці, ячменю, цукрових

буряків з невеликими ділянками картоплі та овочевих культур.

Лучно-пасовищні ландшафти надзаплавних терас представлені переважно окультуреними луками, які займають 15 - 20 % території терас. У більшості випадків ці луки використовуються під посіви багаторічних трав (вівсяниці, конюшини, люцерни), які зростають на одному місці 3 - 5 роки. До цих рослинних угруповань пристосувались, живуть та гніздуються жайворонки і куріпки, більшу частину року проводять зайці та лисиці.

Серед інших антропогенних ландшафтних комплексів на надзаплавно-терасових місцевостях 5 - 7 % площі займають селитебні. Для сільських поселень цих місцевостей характерною особливістю є їх значні площі. Села тут добре сплановані, але різної конфігурації, що залежить від форми басейну головної річки, яка протікає через населений пункт, а також від кількості приток (малих річок, потічків). Города, що займають приблизно 60 % приватних ділянок, приурочені до найбільш вирівняних ділянок терас. На бровках терас знаходяться сади з житловими та господарськими будівлями. Ґрунтовий покрив у межах населених пунктів різноманітний, але характерною його особливістю є відносна бідність на гумус, що пояснюється вирощуванням одних і тих же рослин. У сільських селитебних ландшафтах надзаплавно-терасових місцевостей рослинний світ представлений як натуральною, так і культурною рослинністю.

До надзаплавно-терасових місцевостей приурочені міські поселення. Вони хоч і займають менші площі в порівнянні з селами, але ступінь перетворення натуральних ландшафтів тут значно вищий. Насамперед зазнає нівелювання рельєф. Горби зрізаються, яри та балки засипаються, на крутих схилах нарізаються тераси. Пізніше ці території забудовуються житловими або промисловими спорудами. Простір між ними здебільшого асфальтують. Внаслідок цього ґрунти, натуральна рослинність та тваринний світ майже повністю знищуються.

Серед інших антропогенних ландшафтних комплексів, що зустрічаються у верхньому ярусі

"молодого" акумулятивного висотно-ландшафтного рівня, виділяються дорожні та промислові. Дорожні ландшафти представлені автомобільними дорогами та залізницями, в більшості випадків місцевого та регіонального значення. Лише на невеликих відрізках (Калинівка-Вінниця, Летичів - Хмельницький) це магістральні дороги. На значних відстанях дороги створені на штучних насипах і мають складну ландшафтну структуру. Придорожні захисні смуги представлені здебільшого тополею тремтливою, липою і зрідка вербою. Інші породи дерев висаджуються тут значно рідше.

Промислові ландшафти у межах верхнього ярусу представлені переважно кар'єрами. Найбільшими з них є Гнівансько-Вітавський гранітний (1250 га), Ладжинський піщаний (180 га), Полонський гранітний (140 га).

Висновки. Таким чином, антропогенні ландшафти в межах "молодого" акумулятивного висотно-ландшафтного рівня чітко виділяються за висотою. У нижньому ярусі переважають складні водно-болотні урочища ставків та водосховищ, у верхньому домінують сільськогосподарські та селитебні ландшафти.

Список літератури

1. Геоботанічне районування Української РСР. - К. : Наук. думка, 1977. - 302 с.
2. Горбунов А.С. К вопросу об иерархии высотно-ландшафтных комплексов мелового юга Среднерусской возвышенности /А.С. Горбунов // Теоретические и прикладные аспекты оптимизации и рациональной организации ландшафтов. - Воронеж, 2001. - С. 46-49.
3. Денисюк Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисюк. - Вінниця : ЕкоБізнес-Центр, 1998. - 183 с.
4. Кирилюк Л.М. Аналіз перспективних змін у висотній диференціації сільськогосподарських, дорожніх та лісових антропогенних ландшафтів Поділля / Л.М. Кирилюк // Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер. Географія. - Вінниця, 2001. - Вип. 1. - С. 93-99.
5. Физико-географическое районирование Украинской ССР/ [ред. В.П. Попов, А.М. Маринич, А.И. Ланько]. - К. : Изд-во Киевс. ун-та, 1968. - 683 с.

Кирилюк Л., Коренной В. Особенности высотной дифференциации антропогенных ландшафтов "молодого" аккумулятивного высотно-ландшафтного уровня на территории Подолья. Рассматриваются особенности современной высотной дифференциации антропогенных ландшафтов "молодого" аккумулятивного высотно-ландшафтного уровня на территории Подолья. Установлено, что высотная дифференциация любого уровня наиболее четко проявляется при рассмотрении высотно-ландшафтных ярусов. В частности, на территории Подолья в рамках "молодого" аккумулятивного высотно-ландшафтного уровня выделяется два яруса - нижний и верхний. Нижний ярус представлен сложными водно-болотными урочищами водохранилищ и прудов, а также окультуренными лугами и пастбищами. На верхнем ярусе преобладают полевые сельскохозяйственные и селитебные ландшафтные комплексы. Другие виды антропогенных ландшафтов в этих ярусах встречаются реже.

Ключевые слова: высотно-ландшафтный уровень, высотно-ландшафтный ярус, урочище, Подолье.

Kirilyuk L., Korinnyi V. Features high-altitude differentiation of anthropogenic landscapes of the "young" accumulative landscape-level altitude in Podolia. In the article the features of modern high-altitude differentiation of anthropogenic landscapes of the "young" accumulative landscape-level altitude in Podolia. Found that the altitude of any level of differentiation is most pronounced when considering the height and landscape tiers. In particular, in Podolia in the "young" accumulative altitude and landscape-level stands two levels - top and bottom. The bottom layer consists of complex wetland tracts of reservoirs and ponds and cultivated meadows and pastures. On the upper tier of the field is dominated by agricultural and residential landscape complexes. Other types of anthropogenic landscapes in these tiers are less common.

Key words: high-altitude landscape level, the altitude-tier landscaping, tract, Podolia.